

# BASRA KÖRFEZİ'NDE DEVLET İNŞASI SÜREÇLERİNDE İNGİLTERE'NİN ROLÜ: BAHREYN ÖRNEĞİ

\*Hüseyin Faruk ŞİMŞEK

\*Sezgin KAYA

## Özet

İngiltere, 19. yüzyılın başlarından itibaren imzalanan anlaşmalar serisi ve şeyhlikler arasında ayrışmayı sağlayacak bazı uygulamalar ile Basra Körfezi'nde bugün var olan parçalı jeopolitik yapıyı inşa etmiştir. 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde petrol şirketlerinin bölgeye gelmesinin de etkisiyle şeyhlikler arasında kesin sınırlar çizilmiştir. Bu dönemden itibaren Körfez şeyhliklerinin bugün de var olan bürokratik sistemleri İngiliz diplomatlar ve danışmanlar eliyle bizzat inşa edilmiştir. Bu çalışmada, Bahreyn'in modern devlet yapısının oluşum sürecinde İngiltere'nin rolü incelenmektedir. Sonuç kısmında da siyasi yapının ve bürokratik sistemin oluşumunda İngiltere'nin oynadığı rolün Bahreyn'deki İngiliz nüfuzunun temelini oluşturduğu görüşü dile getirilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Basra Körfezi, Jeopolitik, Devlet İnşası, Ateşkes Sistemi, Danışmanlık Kurumu

## Abstract

Britain had constructed the fragmented geopolitic structure in the Gulf since the beginning of 19th century by a combination of series of treaties and some practices which maintain the fragmentation. Exact boundaries of shaikhdoms were drawn after the arrival of the petroleum companies in the second quarter of the 20th century. Since then, bureaucratic systems of Gulf shaikhdoms which also exists today were formed by British diplomats and advisers. In this article, Britain's role in the formation of modern state structure in Bahrain is analysed. In the conclusion, Britain's role in the formation and ruling of Bahrain's political structure and bureaucratic system is stated as the basis of Britain's influence in the country.

**Key Words:** Persian Gulf, Geopolitics, State Formation, Trucial System, Body of Advisory

---

\*Araştırma Görevlisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, huseyinfaruk23@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8485-0445

\*Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, sezgink@uludag.edu.tr, ORCID:0000-0002-1535-5491

## Giriş

Günümüzde Körfez’de yaşanan gelişmelerin ve İngiltere ile bölge ülkeleri arasında son yıllarda görünür hale gelen yakın ilişkinin daha doğru anlaşılabilmesi ve değerlendirilebilmesi için bölge jeopolitiğinin ve bölgedeki devletlerin inşa süreçlerinin bilinmesi gerekmektedir.

İngiltere, Genel Barış Antlaşması’nın imzalandığı 1820 yılından, bölgeden askeri ve siyasi varlığını çektiği 1971 yılına kadar geçen süre zarfında bölgede bugün var olan jeopolitik sistemi oluşturmuş ve 1920’li yıllardan itibaren de Körfez’in Batı kıyılarında bulunan devletlerin bürokratik yapılarını bizzat inşa etmiştir. İngilizler tarafından oluşturulan siyasi sistem ve İngiliz danışmanlar tarafından kurulan kurumsal yapı bugün de varlığını devam ettirmektedir.

Bu çalışmada örnek ülke olarak Bahreyn’in seçilmiş olmasının sebebi, Bahreyn’deki toplumsal şartların ve siyasi ortamın diğer Körfez ülkelerinden farklı olması sebebiyle İngilizlerin Bahreyn iç işlerine müdahalesinin daha erken ve daha belirgin olmasıdır. Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri’nde devlet kurumları ve mevcut siyasi sistem Bahreyn’e nazaran çatışma ve çekişmelerden uzak bir iklimde gerçekleştiği için kısa bir süre içinde ve kolay bir şekilde inşa edilmiştir. Bahreyn’de ise bu süreçler toplumsal çatışma ve yoğun İngiliz müdahalesi altında gerçekleşebilmiştir.

Makalenin ilk iki bölümünde bölgedeki jeopolitik yapının İngiltere eliyle nasıl oluşturulduğu ve şeyhliklerin geleneksel siyasi yapıları hakkında bilgi verilecektir. Son bölümde ise Bahreyn’in devlet yapısının ve bürokratik kurumlarının İngilizler tarafından inşa süreci anlatılmıştır. Makalede bu durumun İngiltere’ye sağladığı dolaylı müdahale imkânlarının bölgedeki İngiliz nüfuzunun temellerinden birisi olduğu savunulmaktadır.

## 1. Tarihsel Arka Plan ve İngiliz Jeopolitik Sistemi

1930’lu yıllarda Basra Körfezi’nin batı kıyılarında petrolün keşfedilmesinden önceki yaklaşık üç buçuk asır boyunca Hindistan başta olmak üzere Asya’daki İngiliz hâkimiyet ve nüfuzunun siyasi ve askeri tehditlere karşı savunulması ve ekonomik çıkarların muhafazası İngiltere’nin öncelikli stratejisi olmuştur. 1798 yılında Napolyon’un Mısır’ı işgal girişimi sonrası Asya’daki İngiliz sömürgelerinin Avrupalı

bir güç tarafından tehdit edilebileceğinin anlaşılması üzerine Hindistan'ın ve iletişimin korunmasında Körfez'in önemi daha net anlaşılmıştır ve İngiltere Körfez'i kontrolü altına almak istemiştir<sup>2</sup>.

İngiltere, Körfez'deki çıkarlarını korumak için yerelde sömürge yönetimi kurmayı tercih etmemiştir. Bunun yerine şeyhlerin otoritesi altında, mümkün olduğunca fazla sayıda, iç işlerinde büyük oranda özerk ama dış politikaları tamamen İngiltere'nin kontrolünde olan küçük siyasi birimler kurdurmuştur. Ortaya Kuveyt, Bahreyn, Katar ve bugün Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturan Abu Dabi, Dubai, Acmen, Fuceyre, Re'sü El Hayme, Şarika ve Ummu El Gayevin olmak üzere on ayrı şeyhlik çıkmıştır<sup>3</sup>. İngiltere, bu şeyhlikleri ayrı siyasi birimler olarak tanıyarak her biriyle ayrı ayrı anlaşmalar imzalamış ve parçalı bir jeopolitik yapı oluşturmuştur. Ancak, bu yapı oluşturulurken sosyolojik olgular dikkate alınmamıştır. Mesela, Abu Dabi ve Dubai sınır komşusudur ve bu iki şeyhlikte yaşayan insanlar Beni Yas kabilesine mensuptur. Aynı şekilde hem Bahreyn'de iktidarda bulunan Halife ailesi hem de Kuveyt'te iktidarda bulunan Sabah ailesi Utub kabilesine mensuplardır<sup>4</sup>.

İngiltere'nin bölgede izlediği ayrıştırma siyaseti bölgeyi daha kolay kontrol edebilmeyi hedeflemiştir. Böylelikle kendisine karşı yerelden gelebilecek güçlü bir direnişi engellemeyi amaçlamıştır. Bu amaçla, ilk olarak 1820 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi donanması, korsanlık faaliyetlerini engelleme gerekçesiyle Umman Sultanlığı'na savaş açmıştır<sup>5</sup>. İngiltere Basra Körfezi'ne bölgedeki en güçlü devlet olan Kavasım kabilesinin kontrolündeki Umman Sultanlığı'nın donanmasını imha ettikten ve siyasi gücünü sınırlandırdıktan sonra hâkim olabilmıştır. Bu tecrübeden

<sup>2</sup> J. E. Peterson, "Britain and the Gulf: At the Periphery of Empire", **The Persian Gulf in History**, Ed. Lawrence G. Potter, Palgrave Macmillan, New York, 2010, s. 285

<sup>3</sup> Umman, Körfez'deki şeyhliklerden farklı olarak dış politikasını kendisi belirleyen, bağımsız bir devlet olarak kalmıştır.

<sup>4</sup> Said Zahlan, **The Making of the Modern Gulf States**, ss. 20, 59.

<sup>5</sup> Korsanlık yakıştırması ile ilgili tartışmalar için bakınız: Sultan ibn Muhammad Al-Qasimi, **The myth of Arab piracy in the Gulf**, N.H: Croom Helm, London, 1986, ss. 32-35. Said Zahlan, **The Making of the Modern Gulf States**, s. 12, Valentina Mirabella, "When Maritime Protection Is Not Enough: Britain's Agreement to Protect Qatar's Borders at Sea and on Land", **Qatar Digital Library**, 10.12.2014, (Çevrimiçi) <https://www.qdl.qa/en/when-maritime-protection-not-enough-britain%E2%80%99s-agreement-protect-qatar%E2%80%99s-borders-sea-and-land>, 18.04.2018.

hareketle de Kavasım kabilesinin yaptığı gibi yerelde güç biriktirip kendi etki alanını oluşturabilecek bir yapının ortaya çıkmaması için bölge jeopolitiğini böl-yönet anlayışı ile yeniden oluşturmuştur. Böylelikle daha az maliyetle ve daha az insan gücü kanalize ederek kendi nüfuz alanını oluşturabilmiştir. İngiliz hükümeti tarafından kurulması arzu edilen jeopolitik yapı, 19. yüzyıl boyunca şeyhliklerle imzalanan anlaşmalar ile inşa edilmiş ve İngiltere'nin şeyhlikler arasında farklılık duygusu oluşturabilecek sembolik anlamlar taşıyan uygulamaları devreye sokması ve nihai olarak da petrol şirketlerinin faaliyetleri ile pekişmiştir.

85

1820 yılının Ocak ayında Doğu Hindistan Şirketi'nin atadığı siyasi temsilci<sup>6</sup> gözetiminde Resü'l Hayme, Abu Dabi, Dubai, Şarika, Acman ve Ummü el- Kayveyn şeyhleri arasında denizlerde korsanlık ve köle ticaretini yasaklayan ve ticaretin güvenli bir şekilde yapılmasını sağlayan bir "Genel Barış Antlaşması" imzalanmıştır<sup>7</sup>. 1820 yılının Şubat ayında, aynı şartları içeren bir anlaşma Bahreyn ile İngiltere arasında imzalanmıştır<sup>8</sup>. 150 yıl sürecek olan anlaşma ilişkisinin<sup>9</sup> başlangıcı olan bu antlaşma, İngiltere'nin bölgede kurmak istediği siyasi sistemin ipuçlarını da barındırmaktadır.

Genel Barış Antlaşması'nın iki yönü çalışmamızın konusu itibarıyla önemlidir. İlki iç siyasette şeyhlerin otoritesinin yasal bir zeminde güçlendirilmesi, diğeri de her bir

<sup>6</sup> İngiliz bürokratik sistemi içerisinde de Basra Körfezi ile ilgili işler 1858 yılına kadar Doğu Hindistan Şirketi'nin atadığı siyasi temsilci ve onun altında görevli siyasi memurlar tarafından yürütülmüştür. Basra Körfezi'nin İran kıyısındaki Buşehr'de bulunan ve 1946 yılında Bahreyn'e taşınan Siyasi Temsilcilik, İngiliz imparatorluk sistemi içerisinde bölgedeki en yetkili makamdır. Büyükelçilik düzeyinde faaliyet gösteren temsilcilik, yıllar içinde Doğu Hindistan Şirketi, Britanya Hindistanı ve Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra İngiltere Dışişleri Bakanlığı olmak üzere üç ayrı birime bağlı olarak çalışmıştır. İngiltere'nin bölgedeki bürokratik yapısı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Helene von Bismarck, **British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968: Conceptions of Informal Empire**, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2013, s. 16; Said Zahlan, **The Making of the Modern Gulf States**, s. 22.

<sup>7</sup> 'Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906' [6r] (18/160), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/735, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100022694725.0x000013](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x000013), 18.04.2018.

<sup>8</sup> 'Treaties and Undertakings etc in force between the British Government and the Rulers of Bahrain, 1820-1914' [5r] (9/146), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/740, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023193864.0x00000a](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023193864.0x00000a), 18.04.2018

<sup>9</sup> Kuveyt, Katar, Bahreyn, Maskat ve Umman Sultanlığı ve bugün Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturan yedi şeyhlik, İngiltere'nin resmi imparatorluğunun anayasal bağımlılık kategorilerinin hiçbirine uymamaktadır. Tarihin hiçbir döneminde koloni, protektora, kondominyum veya manda toprağı olmamışlardır. Anılan körfez ülkelerinin İngiltere ile anlaşmalar yoluyla kurulmuş olan, farklı bir yasal ilişkisi vardır. Basra Körfezi'ndeki küçük şeyhlikler, İngiliz politikacılar ve bölgede görevli İngiliz memurlar tarafından himaye altındaki devlet, bağımlı devlet ve İngiliz hükümeti ile ayrıcalıklı anlaşma ilişkisi olan devletler şeklinde tanımlanmıştır. Bismarck, **a.g.e.**, s. 6.

şeyhliğin ayrı siyasi birimler olarak muhatap alınmasıdır. Bölgede yaşayan tacirlere ticaret lisansları şeyhler tarafından verilmekte ve şeyhler kendi askerleri ve halkı tarafından gerçekleştirilen korsanlık ve köle ticareti gibi faaliyetlerden doğrudan sorumlu tutulmaktadır. Bu durum bir yandan şeyhlerin sorumluluğunu artırırken bir yandan da güvenlik, hukuk ve ekonomi üzerindeki otoritelerini sağlamlaştırmıştır<sup>10</sup>.

Genel Barış Antlaşması, İngiliz ticaret gemilerini yerelden gelebilecek saldırılardan korumuş olmasına rağmen Körfez'deki kabilelerin kendi aralarındaki çatışmalar sebebiyle deniz güvenliği yeterince sağlanamamıştır. Bu sebeple Doğu Hindistan Şirketi'nin yönlendirmesiyle 1835 yılında Abu Dabi, Dubai, Şarika ve Acman şeyhlikleri arasında bir yıllık ateşkes antlaşması imzalanmıştır<sup>11</sup>. İmzalanan ateşkes antlaşmasına göre şeyhlikler, gerçekleşen herhangi bir saldırganlığa misilleme yapmamayı ve durumu İngiliz otoritelerine rapor etmeyi kabul etmiştir. 1835 yılında imzalanan ateşkes antlaşmasının süresi bir yıl sonra yeniden uzatılmış ve 4 Mayıs 1853 yılında Abu Dabi, Dubai, Acman, Ummü el- Kayveyn ve Resü'l Hayme şeyhleri arasında İngiliz arabuluculuğu ile imzalanan Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması'na kadar da aralıklarla yenilenmiştir<sup>12</sup>.

Denizlerde Kalıcı Kalıcı Ateşkes Antlaşması'nda da 1835 yılında imzalanan ateşkes anlaşmasındaki anlaşmazlık durumunda çatışmadan kaçınma ve İngiliz arabuluculuğunu kabul etme maddesi bulunmaktadır. Ek olarak, antlaşmanın 3. Maddesi, İngiliz hükümetine barışın sağlanmasının izlenmesi ve antlaşma şartlarının denetlenmesi yetkisini vermiştir. Böylece Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması, yerel yöneticileri kendini savunma hakkından mahrum bırakırken İngiltere'ye Basra Körfezi'nde hegemonyasını kurması için yasal dayanak oluşturmuştur. Buna karşılık antlaşma maddeleri içinde İngiltere'nin şeyhlikleri savunma taahhüdü de bulunmamaktadır<sup>13</sup>.

<sup>10</sup> Bismarck, *a.g.e.*, s. 7.

<sup>11</sup> *aynı yer*

<sup>12</sup> Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 14.

<sup>13</sup> 'Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906' [8r] (22/160), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/735, in *Qatar Digital Library*, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100022694725.0x000017](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x000017), 18.04.2018

Antlaşmaya taraf olan şeyhlikler, 1971 yılında Birleşik Arap Emirlikleri adı altında bir federasyon kurulana kadar bu ateşkes antlaşmasından mülhem Ateşkes Devletleri olarak anılmıştır. Öte yandan Ateşkes Devletleri kavramı bu şeyhlikleri tanımlamada kullanılmasına rağmen, bu kavram şeyhlikler arasında aynı anayasaya bağlı siyasi bir yapı olduğu anlamına da gelmemektedir<sup>14</sup>.

Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması'na imzalandığı gün konulan ek maddeye göre bölgedeki şeyhler kendileri, varisleri ve halefleri adına, Basra Körfezi'nde ve etrafındaki karalarda İngiltere tarafından döşenen telgraf hatları ve inşa edilen telgraf istasyonlarının güvenliğini garanti etmiş ve bunlara karşı gerçekleştirilebilecek herhangi bir saldırıyı cezalandıracaklarını taahhüt etmişlerdir<sup>15</sup>. Böylelikle bir yandan iletişim hatlarının güvenliğinde yerel unsurların desteği alınırken diğer yandan şeyhlik makamında veraset sistemi İngilizler tarafından da tanınmıştır.

87

Bahreyn, 31 Mayıs 1861 tarihinde Şeyh Muhammed bin Halife ile siyasi temsilci arasında imzalanan Daimi Barış ve Dostluk Anlaşması'ndan sonra ateşkes sistemine dâhil olmuştur. Bu anlaşmayla Bahreyn'e Körfez'deki kabilelerden gelebilecek benzeri saldırılar karşısında İngiliz koruması taahhüdü verilmiştir<sup>16</sup>. Bu koruma karşılığında da Bahreyn savaş, korsanlık ve köle ticareti gibi denizdeki saldırganlık olarak tanımlanan faaliyetleri sona erdirmeye sözü vermiştir<sup>17</sup>.

1820 ve 1853 antlaşmaları, 19. yüzyıl sonuna kadar barış dönemlerinde İngiltere'nin çıkarlarının korunması için yeterli görülmüştür ancak bu antlaşmalarda üçüncü tarafların bölgeye müdahil olmalarını engelleyecek hükümler bulunmamaktadır. 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı, Rusya, Fransa ve Almanya'nın Basra Körfezi'ne artan bir şekilde ilgi duymaları, İngiltere için Hindistan'ın güvenliği açısından tehdit olarak algılanmıştır. Bu gelişmeler üzerine İngiltere ile şeyhlikler arasında, şeyhlikleri

<sup>14</sup> Bismarck, **a.g.e.**, s. 8.

<sup>15</sup> 'Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906' [10v] (27/160), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/735, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) <[https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100022694725.0x00001c](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x00001c)>, 18.04.2018.

<sup>16</sup> Ateşkes Devletleri de aynı hükümlere tabi olmalarına karşın İngiltere'nin onları koruma taahhüdü olmamıştır.

<sup>17</sup> 'Treaties and Undertakings etc in force between the British Government and the Rulers of Bahrain, 1820-1914' [6v] (12/146), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/740, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) <[https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023193864.0x00000d](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023193864.0x00000d)>, 18.04.2018.

dünyanın geri kalanından soyutlayan ve tamamen İngiliz kontrolü altında tutan ikili imtiyaz anlaşmaları imzalanmıştır<sup>18</sup>.

Bahreyn özelinde, Osmanlı Devleti'nin bölgede etkin bir siyaset izlemeye başlaması üzerine İngiltere erken hareket ederek, İkili İmtiyaz Anlaşması imzalamadan evvel, 1880 yılında Bahreyn şeyhi İsa bin Ali ile bir anlaşma imzalamıştır. Anlaşmaya göre şeyhin kendisi, varisleri ve halefleri, Hindistan'daki İngiliz hükümetinin onayı olmadan hiçbir yabancı güç ile görüşmeyecek ve müzakere etmeyecektir. Ayrıca, İngiliz onayı olmadan Bahreyn topraklarında hiçbir yabancı misyonun kurulmasına da izin verilmeyecektir<sup>19</sup>.

1892 yılında Abu Dabi, Dubai, Şarika, Acman, Ummü el- Kayveyn ve Resü'l Hayme şeyhleri ile siyasi temsilcisi arasında ayrı ayrı İkili İmtiyaz Anlaşmaları imzalanmıştır. Ateşkes Devletleri ile yapılan ikili imtiyaz anlaşmalarından yaklaşık bir hafta sonra da Bahreyn şeyhi İsa bin Ali ile siyasi temsilci arasında aynı maddeleri içeren bir ikili imtiyaz anlaşması imzalanmıştır<sup>20</sup>. Bu anlaşmalar şeyhleri, varislerini ve haleflerini bağlayan üç maddeden oluşmaktadır. Bu maddelere göre; İngiltere haricinde hiçbir güçle hiçbir şart altında temas kurulmayacak ve anlaşma yapılmayacak, İngiltere haricinde hiçbir hükümetin temsilcilerinin şeyhlik topraklarında bulunmasına İngiliz hükümetinin onayı olmadan müsaade edilmeyecek ve şeyhlik toprakları İngiltere haricinde hiçbir hükümet veya kuruma şartlar ne olursa olsun bırakılmayacak, kiralanmayacak, ipotek edilmeyecek veya topraklardan yararlanma izni verilmeyecektir<sup>21</sup>.

<sup>18</sup> Bismarck, **a.g.e.**, s. 8.

<sup>19</sup> 'Treaties and Undertakings etc in force between the British Government and the Rulers of Bahrain, 1820-1914' [8r] (15/146), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/740, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) <[https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023193864.0x000010](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023193864.0x000010), 18.04.2018.

<sup>20</sup> 'Treaties and Undertakings etc in force between the British Government and the Rulers of Bahrain, 1820-1914' [8v] (16/146), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/740, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023193864.0x000011](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023193864.0x000011), 18.04.2018.

<sup>21</sup> 'Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906' [12r] (30/160), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/735, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100022694725.0x00001f](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x00001f), 18.04.2018.

Gerek şeyhliklerin kendi aralarında İngiliz kontrolü altında imzalanan ateşkes ve barış antlaşmalarında, gerekse İngiltere ile şeyhler arasında imzalanan ikili anlaşmalarda şeyhler, anlaşma şartlarının yerine getirilmesinden şahsi olarak sorumlu tutulmuş ve şeyhten emri altındaki herkesin eylemlerini kontrol etmesi istenmiştir. Ayrıca İngiliz siyasi temsilcileri ve memurları, şeyhlik ile ilgili konularda doğrudan şeyh ile temas kurmuştur. Şeyhlerin anlaşmalardan doğan yükümlülükleri onların siyasi konumlarını güçlendirmiş ve anlaşmalar şeyhin kendisini, varislerini ve haleflerini de bağladığı için iktidardaki ailenin konumunun devamlılığını da sağlamıştır. Özetle, kurulan anlaşma ilişkisi şeyhin konumunu güçlendirirken bir yandan da daha önceki anlaşmalarda olduğu gibi şeyhin hem kendisinin hem de ailesinin iktidarı kurumsallaştırılmıştır.

Körfez’de etnik kökenleri, dilleri ve dinleri aynı olan toplulukların ve hatta aynı kabilenin mensuplarının birbirlerinden bağımsız siyasi yapılar halinde tutulabilmesi için anlaşma ilişkisi yeterli görülmemiş, toplumlar arasında çeşitli semboller kullanılarak farklılık hissi de oluşturulmaya çalışılmıştır. Mesela, her bir şeyhlik için denizcilik faaliyetlerinde kullanılması için bir bayrak belirlenmiş ve her geminin ait olduğu şeyhliğin bayrağını taşıması zorunlu tutulmuştur. Zamanla kullanılan bayraklar içselleştirilmiş ve her devlet, denizcilik faaliyetlerinde kullandığı bayrak ile temsil edilmeye başlanmıştır<sup>22</sup>. Her bir denizcilik faaliyetinde bayrağın kullanılıyor olması, şeyhliklerde yaşayan insanlar arasında günlük hayatın işleyişi içerisinde farklılık duygusu uyandırmıştır. Ek olarak, İngiliz görevliler tarafından her bir şeyhlik için ayrı ayrı seyahat belgeleri düzenlenmiştir. Bayrak ve seyahat belgeleri bir siyasi birim için sadece sembol olsa da bunların tekraren kullanımı o siyasi birimde yaşayan insanlar açısından kaçınılmaz olarak bir ulusal kimlik oluşumunu beraberinde getirmiştir. 1930’lu yıllara gelindiğinde ise Bahreyn ve Umman’dan başlayarak ulusal marşlar gibi yeni semboller ortaya çıkmaya başlamıştır<sup>23</sup>. Günümüzde bölgedeki bütün devletlerin bayrak ve marş gibi ayrı siyasi birimler olduklarını belirten sembolleri bulunmaktadır ve bu devletlerde yaşayan halkın farklı ulusal aidiyetler taşıdığı gözlemlenmektedir.

## 2. Petrol Öncesi Dönemde Yerel Siyasi Yapı

<sup>22</sup> Körfez’de bulunan Arap devletleri, küçük değişiklikler olmakla beraber aynı bayrakları kullanmaya devam etmektedir.

<sup>23</sup> Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 23.



20. yüzyılın ortalarına kadar Basra Körfezi'nin batı kıyılarında temel toplumsal ve siyasal birim kabiledir. Bir veya birden çok kabilenin bir araya gelerek oluşturduğu siyasi yapıya şeyhlik adı verilmektedir ve şeyliğin başında da aynı zamanda kabile reisi olan şeyh bulunmaktadır. Şeyhliklerdeki Arap toplumu göçebe-bedevi ve yerleşik-medeni olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bahreyn'de her iki toplum yapısı da görülmektedir<sup>24</sup>. Basra Körfezi'nde bulunan siyasi birimlerin yönetim şekli ve siyasi kültürü hemen hemen aynıdır ve kabileci toplum yapısı üzerinde şekillenmiştir<sup>25</sup>.

Basra Körfezi'ndeki siyasi oluşumlarda iktidar, bölge dışından gelen unsurlarca fetih yoluyla ya da aynı ailenin fertleri arasındaki mücadele sonucu el değiştirebilmekteydi. İktidar kavgasında rakiplerini geride bırakan aile üyesi eski şeyhin yerini alabilmekte, ancak aile dışından biri şeyh olamamaktadır. Nitekim Körfez'deki bütün Arap devletlerinde olduğu gibi Bahreyn de yüzyıllardır aynı aile tarafından yönetilmektedir<sup>26</sup>.

Kabilenin başındaki kişi olması hasebiyle toplum nazarında da saygın bir konumda bulunan şeyh, idari işlerin yürütülmesinde tek yetkili kişidir. Ancak şeyhin hizmetinde İslam'ın şura ilkesinden mülhem küçük bir danışma meclisi de bulunmaktadır. Meclis, genellikle yönetici aileden bir veya iki üye ile sosyal ve dini ileri gelenlerden oluşmaktadır. Şeyh ile meclisin anlaşmazlığa düştüğü durumlarda meclisteki ileri gelenlerin ve tüccarların şeyhin karşısında birleşmelerine şahit olunabilmektedir. Dolayısıyla şeyh, iktidarın ailenin ortak mülkünde olduğu bir siyasi sistemde diğer aile üyelerinin çıkarlarını da gözeterek siyaset izlemek zorundadır<sup>27</sup>. Yönetici aile ve güçlü kabile liderleri dışındaki halkın ise şeyhe doğrudan ulaşarak arz-ı hal sunma imkânı

<sup>24</sup> J. E. Peterson, "Tribes and Politics in Eastern Arabia", **Middle East Journal**, Cilt: XXXI, Sayı: 3, 1977, s. 298.

<sup>25</sup> Chris Bambery, "Bahrain, British Imperialism", **Bahrain Centre for Studies in London - BCSL**, 05.10.2012, (Çevrimiçi) <http://bcsl.org.uk/english/?p=26>, 18.04.2018 ; Peterson, "Tribes and Politics in Eastern Arabia", s. 306.

<sup>26</sup> Peterson, "Tribes and Politics in Eastern Arabia", s. 299.

<sup>27</sup> Said Zahlan, **The Making of the Modern Gulf States**, s. 29.

bulunmakla beraber siyasi karar alma mekanizmasında söz hakları bulunmamaktadır<sup>28</sup>.

Petrol öncesi dönemde hem şeyhliğin gelirlerinin hem de şeyhin şahsi gelirinin hemen hemen tamamı ticaret ve inci sanayiinden elde edilen vergilerden kaynaklandığı için şeyhin ekonomik bağımsızlığı yoktur ve kahir ekseriyeti yönetici aileye mensup olan zengin tüccarlar ile şeyh arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisi bulunmaktadır<sup>29</sup>.

Şeyhliklerdeki hukuk sisteminde de neredeyse tek yetkili makam şeyhin kendisidir. Şeyh, ticari ve şahsi anlaşmazlıklar üzerine şeri hukuk ile örfün mecedildiği bir yasal sistem içerisinde bizzat hüküm vermektedir<sup>30</sup>. Şeyhin yargı yetkisine tek kısıtlama İngiltere'nin kullandığı sınır ötesi yargı yetkisidir. Mezkûr yargı yetkisi, Bahreyn ve Umman dışındaki şeyhliklerde İngiltere ile yapılmış olan anlaşmalardan kaynaklanan bir yetki değildir ancak şeyhler, İngiliz yargı sisteminin kendi topraklarına yayılmasına itiraz etmemişlerdir<sup>31</sup>. Bahreyn ile İngiliz hükümeti arasında 1861 yılında imzalanan Dostluk Anlaşması'nın 4. maddesinde İngiliz vatandaşlarının ve İngiltere sömürgelerinden gelenlerin yargılamaşının Bahreyn'de bulunan İngiliz siyasi memur tarafından yapılacağı karara bağlanmıştır<sup>32</sup>.

<sup>28</sup> Şeyh, her gün belirli bir saati kendisine başvuran halkın sorunlarını dinlemek ve bu sorunları çözmek için ayrıdır. Buna arz-ı hal sistemi denmektedir. İdari altyapının çok sınırlı olduğu ve hükümet faaliyetlerinin bölgeden bölgeye değiştiği şeyhliklerde, 20. yüzyılın ikinci yarısında modern anlamda bürokratik yapı oluşturulana kadar arz-ı hal sistemi uygulanmıştır. Uzi Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf: Its Origins, Dynamics and Legacy", **Middle Eastern Studies, Cilt: XLII, Sayı: 3, 2006, s. 355.**

<sup>29</sup> Elde edilen petrol gelirlerinin anlaşma hükümleri gereği doğrudan şeyhe verilmesi 1930'lu yıllardan itibaren şeyhleri ekonomik karşılıklı bağımlılıktan kurtarmış ve otoritesini güçlendirmiştir. Rosemarie Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", **Social and Economic Development in the Arab Gulf**, Ed. Tim Niblock, Routledge, New York, 2015, s. 65.

<sup>30</sup> Rabi, **a.g.m.**, s. 355

<sup>31</sup> 1931-1936 yılları arasında Siyasi Temsilci olan Trenchard Fowle, şeyhlerin İngiliz vatandaşlarına dokunamayacaklarını ve onların yargılamalarının İngiliz makamlarınca yapılmasının tabii olduğunu düşündükleri için itiraz etmediklerini söyler. 1947-1953 yılları arasında aynı makamda oturan Rupert Hay ise bölgedeki İngiliz vatandaşlarının ve İngiliz sömürgesi altındaki ülkelerden gelen kişileri yargılama yetkisinin İngiliz makamlarında olmasına şeyhler ile yapılan sözlü anlaşmalar ile karar verildiğini iddia eder. Glencairn Balfour-Paul, **The End of Empire in Middle East: Britain's Relinquishment of Power in Her Last Three Arab Dependencies**, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, s. 107; Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 73.

<sup>32</sup> 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province' [135r] (278/822), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/20/G3/12, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023462215.0x00004f](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x00004f), 19.04.2018.

Bölgedeki mevcut siyasi yapı petrolün keşfinin ortaya çıkardığı yeni ekonomik ve siyasi düzeni kontrol ve organize edecek maddi ve fikri kapasiteye sahip değildi. Bu sebeple özellikle sınır ve idari organizasyon sorunlarının çözülebilmesi için İngiltere bölgede bulunan şeyhliklerde ve genel olarak bölgedeki siyasi sistemde değişiklikler yapmak mecburiyetinde hissetmiştir. Bu dönemde bölgede modern devlet sisteminin ilk nüvelerini görmekteyiz.

### **3. Bahreyn'de Modern Devlet Sisteminin ve Bürokrasinin İnşası**

Körfez'de modern anlamda devlet sisteminin oluşumunun ilk adımı kesin sınır çizilmesi ile atılmıştır. Şeyhlikler arasında vahalar, şeyhlik merkezleri ve ekonomik ve siyasi ilişkilerin gerçekleştiği kıyı kesimler haricinde özellikle de çöllerde kesin sınır belirlenmemiştir. Bu durumun çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle Körfez'deki Arap toplumunu idare eden göçebe çöl gelenekleri, kesin sınır kavramına oldukça yabancıdır. İngiltere cihetinden bakıldığında, İngiliz çıkarlarının İngiltere-Hindistan deniz yolu üzerinde yoğunlaşması sebebiyle İngiliz hükümeti de denize ve Basra Körfezi'nin kıyı kesimlerine odaklanmış, karada sınır çizilmesi hususunda bir girişimde bulunma ihtiyacı hissetmemiştir<sup>33</sup>.

Bölgede petrolün varlığının ortaya çıkması ve deniz kıyılarının yanında çölün her karışının değerlendirilmesiyle şeyhlikler, kendi hâkimiyetleri altında olan toprakları olabildiğince geniş göstermeye çalışmıştır. Petrol şirketleri de 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde imtiyaz anlaşmaları imzalamak için bölgeye geldiklerinde petrol arama yetkisine sahip oldukları toprakların nerede başlayıp nerede bittiğini kesin olarak bilmek istemiştir. Belirtmek gerekir ki sınır tartışmalarında temel tartışma konusu petrol olsa da şeyhlikler, su kaynaklarını ve denizde inci çıkartılan alanları da sınırlarına dâhil etmek istemişlerdir<sup>34</sup>. İngiliz hükümeti de bu sorunların çözümü için

<sup>33</sup> Rupert Hay, "The Persian Gulf States and Their Boundary Problems", *The Geographical Journal*, Cilt: CXX, Sayı: 4, 1954, ss. 433, 435.

<sup>34</sup> Hay, *a.g.e.*, ss. 437-38.

kesin sınırları belirlemek üzere çalışmalara başlamış ve Basra Körfezi'nin batı kıyılarındaki bugünkü sınırlar küçük değişiklikler haricinde bu dönemde çizilmiştir<sup>35</sup>.

Sınırların çizilmesi şeyhlikler arasında zaman zaman sınır sorunlarına da sebep olmuştur. Bahreyn adalardan müteşekkil olduğu için kara sınırları daha belirgindir. Ancak denizin farklı yerlerinde üs elde etme, deniz dibindeki petrol ve inci gibi kaynaklardan daha fazla yararlanma ve stratejik gerekçelerle adalara hâkim olma gibi düşünceler Bahreyn ile komşuları arasında sınır sorunlarına sebep olmuştur. Mesela Katar ile Bahreyn arasında Zübare'nin ve Havar adalarının hangi şeyhlik topraklarına ait olduğu konusunda anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. 1936 yılında sınır sorunu Bahreyn ve Katar tarafından siyasi temsilciye iletilmiştir. 1939 yılında siyasi temsilci, adaların Bahreyn'e ait olduğuna karar vermiştir<sup>36</sup>. Suudi Arabistan ile Bahreyn arasında, karasularının ve kıta sahanlığının belirlenmesi konularında çıkan anlaşmazlık ise 1958 yılında imzalanan anlaşma ile çözülmüştür<sup>37</sup>.

Körfez'de modern anlamda devlet sisteminin oluşumunun ikinci adımı ise bürokrasinin inşa edilmesidir. Bürokrasinin inşası ile petrol üretimi yakından ilişkilidir. Siyasi sistemin eskisine nazaran daha büyük bir ekonomik yapıyı organize etme noktasında yetersiz kalması ve petrol gelirlerinin de imkân vermesi, eski idari yapının yerine daha gelişmiş bir idare mekanizmasının kurulmasının gerekçeleri olmuştur. İngiliz danışmanların yönlendirmesi ve hatta kontrolü altında şeyhliklerin

<sup>35</sup> F 83 File 82/27-II QATAR OIL' [243r] (501/630), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/627, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023874395.0x000065](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023874395.0x000065), 18.04.2018.

<sup>36</sup> Siyasi temsilci, Katar ve Bahreyn'den egemenlik tezlerini ispatlamalarını istemiştir. Katar şeyhi Abdullah, Batı hukukunda tanımlandığı şekliyle egemenlik hakkını ispatlayabilecek dokümanları sunabilecek donanımına sahip değildir ancak Bahreyn'de danışman olarak bulunan Charles Belgrave, Bahreyn şeyhine bu konuda yardımcı olabilecek donanımına sahiptir. Belgrave'in fotoğraflarla desteklenmiş sağlam hukuki argümanlarını daha geçerli bulan siyasi temsilci, adaların Bahreyn'e ait olduğuna karar vermiştir. Buna rağmen sorun devam etmiştir. 2001 yılında Uluslararası Adalet Divanı, Havar adaları hakkında siyasi temsilecinin verdiği kararın her iki ülkenin de kendi rızaları ile başvuru yaptığı gerekçesiyle geçerli olduğuna ve adaların Bahreyn'e ait olduğuna karar vermiş, Zübare'nin da Katar'a ait olduğunu karar vermiştir. İlgili karar için bakınız: <http://www.icj-cij.org/en/case/87>; Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", ss. 71-72.

<sup>37</sup> Richard Schofield, **States behaving badly? The unique geopolitics of island sovereignty disputes**, Environment, Politics and Development Working Paper Series, London: Department of Geography, King's College, 2014, ss. 58-60. Anlaşma metni için bakınız: The Geographer, "Continental Shelf Boundary: Bahrain-Saudi Arabia", International Boundary Study, Limits in the Sea, Bureau of Intelligence and Research of the Department of State, 1970, (Çevrimiçi) <https://www.state.gov/documents/organization/62003.pdf>, 20.04.2018.

idari sistemlerinin yeniden şekillendirilmesinde böylece petrol şirketlerinin yerelde sağladığı ekonomik faydanın da etkisi olmuştur<sup>38</sup>.

İngiltere, Basra Körfezi'ndeki şeyhlikler üzerindeki etki ve nüfuzunu anlaşmalar yoluyla bir yasal zemine oturtarak inşa etmiş ve bölgede izlediği siyaset de büyük oranda anlaşmalara uygun olmuştur. İngiltere, petrol sonrası dönüşüm yaşanana kadarki süre zarfında oluşturmak istediği jeopolitik sistemi anlaşmalar yoluyla sağlamış olduğu için bölgedeki şeyhliklerin iç işlerine müdahale etme ve şeyhleri belirli bir istikamette sabit tutma gereği duymamıştır. Petrol ekonomisinin getirdiği değişimlerin ve bölgesel gelişmelerin etkisiyle İngiltere'nin bölgedeki varlığını ve çıkarlarını korumak için anlaşma ilişkisi yetersiz kalmaya başlamıştır. Bununla beraber, İngiltere'nin bölgedeki konumunun getirdiği ve bu konumun bölgesel ve küresel düzeyde oluşturduğu algının yüklediği sorumluluklar da şeyhliklerin iç siyasetine daha fazla müdahil olmasını zorunlu kılmıştır.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından 1953 yılında hazırlanan bir raporda, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde küresel ölçekte dekolonizasyon sürecinin ve Arap milliyetçiliğinin yaygınlaşmasının, İngiliz karşıtlığını arttırabileceğinden bahsedilmiştir. Aynı raporda, İngiliz yanlısı yönetimlerin çökmesinin engellenmesinin ve İngiliz hükümetinin bölgedeki özellikle petrol ve petro-sterlin odaklı çıkarlarının<sup>39</sup> korunması için İngiltere'nin şeyhliklerin idari verimliliği ve ekonomik istikrarı ile de yakından ilgilenmesi gerektiği açıkça dile getirilmiştir. İngiltere'nin iç siyasete ve idari işleyişe müdahale ettiği şeyhliklerde daha verimli yönetimler olduğu, bu sebeple İngiliz danışmanların bölgedeki şeyhliklerde görevlendirilerek idari reformların yapılmasını sağlamalarının elzem olduğu vurgulanmıştır<sup>40</sup>.

<sup>38</sup> Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 73.

<sup>39</sup> Kuveyt, 1950'li yıllarda İngiltere'nin petrol ihtiyacının yarısını tek başına karşılamaktadır. Ayrıca, petrol ticaretinin sterlin ile yapılması ve petrol gelirlerinin sterlin bölgesine yatırılması, sterlinin değerini artırmakta ve bu para birimini güçlü kılmaktadır. Simon C. Smith, **Britain's Revival and Fall in the Gulf: Kuwait, Bahrain, Qatar, and the Trucial States, 1950-71**, Routledge, 2004, ss. 1-3, 14-15.

<sup>40</sup> Smith, a.g.e., ss. 7-8.

Bahreyn haricindeki şeyhliklerde idari reformlar İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yapılmaya başlanmıştır. Nitekim Bahreyn dışındaki şeyhliklerde petrolün ticari değer taşıyacak seviyede çıkartılması ve satılması da bu döneme denk gelmektedir. İngiliz hükümeti hegemonyasını sürdürülebilir kılabilmek için yereldeki sosyo-ekonomik şartları düzeltecek reformlar yaparak kendisine yönelebilecek tepkileri azaltmaya çalışırken bir yandan da bu reformların maliyetlerini savaş sonrası ekonomik dar boğazda olan İngiltere'nin bütçesine yüklememek için şeyhlerin elde ettikleri petrol gelirlerini bu yönde kanalize etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda petrol gelirlerinden pay alan şeyhler bir yandan kendi şeyhliklerinde reform yaparken bir yandan da kurulan bölgesel fonlar aracılığıyla daha az gelir elde eden şeyhliklerdeki kalkınma projelerini ve reformları finanse etmişlerdir<sup>41</sup>. Bununla beraber, İngiliz hükümeti, dekolonizasyon sürecinin başladığı bir dönemde dünya kamuoyundan tepki almamak için emperyalist siyasetin devamı olarak görülebilecek uygulamalardan kaçınmış ve şeyhliklerin iç işlerine yapılan müdahaleleri doğrudan değil, bölgeye gönderilen az sayıdaki ama şeyh üzerinde nüfuz kurabilen danışmanlar eliyle dolaylı olarak yapmıştır<sup>42</sup>.

Bahreyn'de ise idari reformların şekli ve hayata geçirilişi diğer şeyhliklerdeki süreçten biraz farklı şekillenmiştir. Bahreyn'deki toplumsal ve siyasi şartlar, idari reformların petrol gelirlerinin elde edilmesinden<sup>43</sup> yaklaşık 15 yıl önce başlamasına sebep olmuştur. Bahreyn'de çoğunluğu oluşturan Şiiilerin siyasi iktidardan dışlanması, ekonomik refahtan pay alamaması ve yargı kararlarında ayrımcılığa uğraması, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından toplumsal olayların patlamasına zemin hazırlamıştır. Halife ailesinin iktidarını ve dolaylı olarak İngiliz hegemonyasını tehdit eden bu durumun ortadan kalkması için 1920 yılında Bahreyn'deki siyasi memur, Bahreyn şeyhi İsa bin Ali'ye kendisinden talep edilen reformları<sup>44</sup> hayata geçirmesi

<sup>41</sup> Smith, a.g.e., s. 17; Said Zahlan, **The Making of the Modern Gulf States**, s. 30.

<sup>42</sup> Bismarck, a.g.e., s. 17.

<sup>43</sup> Bahreyn'de petrol 1932 yılında bulunmuş ve 1934 yılında petrol gelirleri elde edilmeye başlamıştır. Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 73.

<sup>44</sup> Talep edilen reformlar üç başlıkta toplanabilir. Şiiiler ve Sünniler arasında vergi eşitliği, yargıda Şiiilere karşı yapılan ayrımcılığın ortadan kaldırılması ve düzenli bir hukuk sisteminin oluşturulması ve son olarak da inci çıkarma işindeki adaletsiz kuralların yenilenmesi. 'File 9/4 Bahrain Reforms. Introduction of Reforms in Bahrain' [14r] (44/224), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/2/131, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023403812.0x00002d](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023403812.0x00002d), 20.04.2018.

gerektiğini ve gerekirse yabancıların yanında adaletsizliğe uğrayan yerli halkın da İngiliz yetkililer tarafından yargılanabileceğini söylemiştir<sup>45</sup>.

1923 yılında, Bahreyn üzerinde hak iddia eden İran'ın Şiiileri kışkırtması üzerine çıkan olaylardan sonra siyasi temsilci, 27 Ekim 1923 tarihinde Şeyh İsa bin Ali'ye yazdığı mektubunda İngiliz hükümeti tarafından istenilen reformları yapmadığı gerekçesiyle azledildiğini ve yerine oğlu Hamad'ın geçirildiğini bildirmiştir<sup>46</sup>. İç işlerine ve iktidarlarına müdahale edildiğini düşünen Sünni kesimin ileri gelenleri bu değişikliğe karşı çıkmıştır. Aynı yıl Bahreyn Ulusal Kongresi çatısı altında başlayan muhalif hareket toplumdan destek alamayınca dağılmış ve liderleri tutuklanarak Hindistan'a sürgüne gönderilmiştir<sup>47</sup>.

1923 yılında Şeyh İsa bin Ali'nin iktidardan el çektirilmesi sonrası siyasi temsilci idari sistemde değişikliklere gitmiş ve İngiliz memurların kontrolü altında bir bürokratik yapı inşa etmeye başlamıştır. İdari sistemdeki esas değişiklikler ise Bahreyn'e gönderilen danışmanlar eliyle yapılmıştır. İngiltere'nin Bahreyn'de danışman olarak görevlendirdiği Charles Belgrave ve Ian Henderson, Bahreyn'in bugünkü devlet yapısını inşa etmiş ve ülkedeki siyasi hayatı büyük ölçüde şekillendirmiştir. 1926 yılında şeyhin danışmanı olarak atanan ve Bahreyn'de 30 yılı aşkın süre görev yapan Belgrave, bu süre zarfında Bahreyn'deki eğitim sistemini oluşturmuş, idari yapıyı baştan inşa etmiş, hükümet işlerini yürütmüş, iç güvenlik birimlerini yönetmiş ve aynı zamanda mahkemede yargıç olarak çalışmıştır<sup>48</sup>.

<sup>45</sup> 'File 1/1 Shaikh Sir `Isa bin `Ali Al Khalifah, K. C. S. I.' [4r] (24/240), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/2/73, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023554184.0x000019](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023554184.0x000019), 20.04.2018.

<sup>46</sup> 'File 1/1 Shaikh Sir `Isa bin `Ali Al Khalifah, K. C. S. I.' [36r] (96/240), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/2/73, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023554184.0x000061](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023554184.0x000061), 20.04.2018; Şeyh İsa hayattayken oğlunun şeyhlik makamına oturması yerelde tepkiyle karşılanacağı için Şeyh İsa öldüğü 1932 tarihine kadar göstermelik olarak şeyhlik makamında tutulmuş, bu tarihte Şeyh Hamad'ın Bahreyn yöneticisi olduğu siyasi temsilci tarafından ilan edilmiştir. 'File 19/218 (C 84) Bahrain Succession' [3r] (5/210), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/368, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100022900972.0x000006](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022900972.0x000006), 20.04.2018.

<sup>47</sup> Said Zahlan, **The Making of the Modern Gulf States**, s. 64.

<sup>48</sup> Louis Allday, "Charles Belgrave – The Adviser", **Qatar Digital Library**, 14.10.2014, (Çevrimiçi) <https://www.qdl.qa/en/charles-belgrave-%E2%80%93-adviser>, 21.04.2018.

1926 yılında, Charles Belgrave'in kontrolünde Bahreyn'de toprak reformu yapılmış, gümrük işlerini düzenleyen birimin teknik altyapısı geliştirilip personel sayısı artırılarak daha verimli ve düzenli bir mekanizma hayata geçirilmiştir. 1926 yılından itibaren şeyhlik bütçesi bizzat Belgrave tarafından oluşturulmuş, ülkenin eğitim sistemi baştan inşa edilmiş, okul sayısı artırılmıştır. 1930'lu yıllarda Belgrave tarafından yargı sisteminde de reformlar yapılmış, şeri mahkemelerin yanında ticari davalara ve ceza davalarına bakan ayrı mahkemeler kurulmuş, çoğunluğu İngiliz ve İngiltere sömürge ve mandası olan ülkelerden gelen Müslümanlardan müteşekkil bir de polis gücü oluşturulmuştur<sup>49</sup>.

İdari altyapının geliştirilmesinin yanında toplumsal sıkıntılar da Belgrave'in hayata geçirdiği reformlar ile çözülmeye çalışılmıştır. Şiilerin karşılaştıkları toplumsal ve ekonomik sorunların ortadan kaldırılması için yeni uygulamalar devreye sokulmuştur. İngiliz danışmanların uygulamaya soktuğu reformlar sonucu Şiilere dönük ayrımcı uygulamalar sosyal ve ekonomik hayatta nispeten hafiflese de mevcut siyasi sistemde değişikliğe gidilmemiş, Şiilerin (ve dahi İngiltere'ye sadık olmayan Sünnilerin) siyasi hayata katılımına ve devlette kilit konumlara gelmelerine müsaade edilmemiştir. 1958 yılına gelindiğinde hükümetteki önemli 60 makamdan en önemli olanların 14'ünde Halife ailesi mensupları, 23 tanesinde bizzat İngiliz görevliler oturmuş, daha az önemde olan geri kalanı da yine sadık Sünni kabileler arasında paylaşılmıştır<sup>50</sup>.

İngiltere böylece Bahreyn üzerinde doğrudan sömürge benzeri bir kontrol kurmuştur. Ancak yeni idari sistem ve petrol sonrası oluşan yeni ekonomik yapı, Bahreyn toplumunda bazı hoşnutsuzluklara da yol açmıştır. Petrol gelirlerinin sağladığı ekonomik faydadan hem yönetici ailenin hem de toplumun küçük bir kesiminin faydalanması huzursuzluğa sebep olmuştur. Bunun üzerine 1938 yılında, Bahreyn şeyhinin oğlu Selman'ın liderliğinde daha adil bir gelir dağılımı talep eden reform hareketi başlamıştır. Bu hareket, mezhep ayrımı olmaksızın, toplumda petrolün

<sup>49</sup> Charles Dalrymple Belgrave, "Belgrave Diaries", ss. 64, 681, (Çevrimiçi) [https://14f2011.com/files/rc\\_library/Belgrave%20Diaries\\_0.pdf](https://14f2011.com/files/rc_library/Belgrave%20Diaries_0.pdf), 21.04.2018. 1959 yılında toplam 739 polisten sadece 202 tanesi Bahreynlidir. 127 polis Kuzey Yemenli, 61 polis Ummanlı, 61 polis Güney Yemenli, geri kalanı İngiliz'dir. Polis gücünü yöneten 29 subayın ise 17 tanesi İngiliz'dir. Bambery, "Bahrain, British Imperialism".

<sup>50</sup> 1965 yılında Halife ailesinin mensuplarının başında olduğu önemli hükümet kurumlarının sayısı 25'e çıkmıştır. Bambery, "Bahrain, British Imperialism".



oluşturduğu refahtan yararlanamayan bütün kesimlerini kapsamı bakımından önemi haizdir<sup>51</sup>.

İkinci Dünya Savaşı süresince Bahreyn'deki siyasi karışıklıklar durulsa da savaş sonrasında küresel ve bölgesel düzeydeki gelişmeler Bahreyn iç siyasetine de yansımıştır. Dekolonizasyon sürecinin ve Arap milliyetçiliğinin etkisi ile toplumsal öfke doğrudan İngiliz kurumlarını ve danışmanlarını hedef almaya başlamıştır. 1947 yılında, "Bahreyn Adası Halkı" ismiyle Londra'daki Koloniler Bakanlığı'na yazılan bir mektupta Belgrave'in bütün kurumları tamamen kendi kontrolü altında tutmaya çalışma hırsı yüzünden eğitim sisteminin işleyişinin bozulduğu, yargıda ve polis gücünde keyfi uygulamaların arttığından söz edilmiş ve Belgrave'in yerine başka bir danışman gönderilmesi talep edilmiştir<sup>52</sup>.

Filistin sorununun ve Arap milliyetçiliğinin etkisi Bahreyn'de de hissedilmiş ve 1953 yılından 1956 yılına kadar Halife iktidarını sömürgecilerle işbirliği yapmakla suçlayan hem Şii hem de Sünni kesimi içerisinde barındıran bir muhalif hareket doğmuştur. 1956 yılında yaşanan Süveyş Krizi'nde İngiltere'nin tutumu İngiltere'ye yönelen öfkeyi artırmış, üç yıl boyunca süren olaylar, 1956 yılı sonlarında bastırılabilmiş ve Komite'nin liderleri yakalanarak Hindistan'a sürgüne gönderilmiştir. Toplumsal öfkenin bizzat hedef aldığı Charles Belgrave ise 1957 yılında emekliye ayrılarak Bahreyn'i terk etmiştir. Danışmanlık kurumu kalmakla beraber 1971 yılına kadar

<sup>51</sup> Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 65.

<sup>52</sup> Coll 30/70 'Bahrain: Amendment of contracts of Capt Parke, Commandant of Police, & Mr Belgrave, Adviser to the Sheikh of Bahrain: leave of Mr Belgrave, etc.' [41r] (81/379), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/12/3787, in *Qatar Digital Library*, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100036542140.0x000052](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100036542140.0x000052), 21.04.2018; Petrol merkezli ekonomik sistem, toplumsal yapıda da dönüşümlere sebep olmuştur. Ekonominin petrol gelirleri ile büyümesi sonucu gelişen ticari faaliyetlerin oluşturduğu küçük tüccarlar, kamu hizmetlerinde ve petrol şirketinde istihdam edilen çalışanlar ve başta Mısır, Lübnan ve İngiltere'ye eğitim için gönderilen öğrenciler, Bahreyn'deki toplumsal olaylarda ön sıralarda olmuşlardır. Bununla beraber, İngiltere ile petrol konusunda rekabet halinde bulunan bölgedeki Amerikan petrol şirketlerinin ve başta Beyrut Amerikan Üniversitesi olmak üzere misyon okullarının İngiliz karşıtı propagandaların merkezi olduğu iddiaları da bulunmaktadır. Mahdi Abdalla Al-Tajir, *Bahrain, 1920-1945: Britain, the Shaikh, and the Administration*, Routledge Kegan & Paul, London, 1987, s. 143; Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 74.

farklı isimlerle anılmış, Bahreyn'in bağımsızlığını kazanmasının ardından da Bakanlar Kurulu adını almıştır<sup>53</sup>.

Bahreyn'deki toplumsal olaylar Charles Belgrave'in ayrılmasıyla birlikte sona ermemiştir. 1966 yılında çıkan ayaklanma, Halife iktidarını devrilme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmış ve Halife iktidarı İngiliz donanmasının olaylara müdahalesiyle ayakta kalabilmiştir<sup>54</sup>. Kenya'da Mau Mau direnişini bastırması için görevlendirilen polislerden biri olan Ian Henderson, aynı yıl Bahreyn'e danışman olarak atanmıştır. Ian Henderson Bahreyn'in iç güvenlik birimlerini kontrolü altına almış ve çok sert tedbirler alarak ayaklanmayı bastırmıştır. Henderson'ın bu tarihten itibaren hayata geçirdiği yapısal düzenlemelerin Bahreyn devlet yapısı ve siyaseti üzerinde kalıcı etkileri olmuştur. Bahreyn'de kurumsal anlamda ilk istihbarat teşkilatı, Ian Henderson tarafından kurulmuştur. Teşkilatta İngiliz subaylar görev almış ve onların eğittiği, mevcut iktidara sadık Bahreynliler de zamanla teşkilatta görev yapmaya başlamıştır. Mezkûr istihbarat teşkilatı, günümüzde de Bahreyn'deki baskıcı rejimin en etkili baskı araçlarından biridir. Bunun yanında, keyfi muameleye ve ağır insan hakları ihlallerine yasal zemin oluşturan ve hala yürürlükte olan Devlet Güvenliği Yasası, 1974 yılında Henderson tarafından oluşturulmuş ve hayata geçirilmiştir. Ian Henderson'ın Bahreyn'deki görevi ile ilgili en dikkat çekici hususlardan biri de görev süresidir. İngiltere'nin Basra Körfezi'nden 1971 yılında çekilmesine rağmen Ian Henderson, 1998 yılına kadar Bahreyn İçişleri Bakanlığı'nda danışman olarak görev yapmış ve Bahreyn'in güvenlik kurumları bu tarihe kadar bütünüyle onun kontrolünde olmuştur<sup>55</sup>.

İngiltere'nin Bahreyn'in iç güvenlik yapısı üzerindeki etkisi bugün de devam etmektedir. 2011 yılında Bahreyn'de çıkan ayaklanmaların bastırılmasının ardından Bahreyn İçişleri Bakanlığı'nın güvenlik birimlerindeki aksaklıkları düzeltmesi için İngiltere'den bir danışman talep etmesi ve İngiltere emniyetinin terörle mücadele biriminin başındaki isim olan John Yates'in Bahreyn'de danışman olarak

<sup>53</sup> Smith, a.g.e., ss. 9-11; Said Zahlan, **The Making of the Modern Gulf States**, ss. 63-70.

<sup>54</sup> Fred Halliday, **Arabia without Sultans**, Penguin, 1974, s. 447.

<sup>55</sup> W. Roger Louis, "Britain and the Middle East after 1945", **Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers**, Ed. L. Carl Brown, I.B.Tauris, London ; New York, 2004, s. 50.

görevlendirilmesi, İngiltere'nin kendi kurduğu sistem üzerinde etkisinin hala devam ettiğinin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır<sup>56</sup>

## Sonuç

Basra Körfezi'nde İngiltere'nin hegemonik güç olarak bulunduğu yaklaşık 150 yıllık dönemde İngiltere ile bölgedeki şeyhler arasında imzalanan anlaşmalar yoluyla bölgede bugün var olan jeopolitik sistem meydana gelmiştir. Günümüzde Basra Körfezi'nin batı kıyılarında bulunan Arap devletlerinin bürokratik yapıları da İngiltere'nin kontrolü altında ve İngiliz görevliler tarafından bu dönemde oluşturulmuştur.

Petrol şirketlerinin baskısı ile şeyhlikler arasında sınır çizilmesi bölgede daha gelişmiş devlet sisteminin oluşumunun başlangıcı olurken, petrol gelirlerinin getirdiği mali imkânlar ve değişen ekonomik yapının geleneksel siyasi kurumlar tarafından organize edilememesi sorunu, bugünkü anlamda bürokratik kurumların inşasını zorunlu hale getirmiştir. Bölgede göçebe-bedevi gelenekleri üzerinde şekillenmiş olan şeyhlik kurumu, 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiliz danışmanların kontrolü altında yapılan reformlarla dönüştürülmüş ve şeyhlikler, daha gelişmiş bir bürokratik mekanizmaya sahip siyasi yapılar haline gelmiştir.

Körfez jeopolitiği içerisinde stratejik bir konumda olan Bahreyn, hem petrol gelirlerini daha erken elde etmesi hem de diğer şeyhliklere kıyasla daha karmaşık iç dinamiklere sahip olması sebebiyle bürokratik dönüşümü daha erken ve daha doğrudan müdahalelerle yaşamıştır. 1926-1957 yılları arasında Bahreyn'de danışman olarak görev yapan Charles Belgrave ve 1966-1998 yılları arasında Bahreyn'de danışman olarak görev yapan Ian Henderson, Bahreyn'in günümüzde var olan bürokratik sistemini inşa eden ve ülkede buldukları yıllarda kurdukları sistemi bizzat kontrol eden iki isimdir.

---

<sup>56</sup> Damien McElroy, "Bahrain hires John Yates, former Met officer, to oversee reform", **The Telegraph**, 2 December 2011, (Çevrimiçi) <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/bahrain/8931950/Bahrain-hires-John-Yates-former-Met-officer-to-oversee-reform.html>, 08.04.2018.

Bahreyn’de bürokratik yapının kilit noktalarında on yıllar boyunca İngiliz memur ve subayların görev yapmış ve kurumlarda çalışan Bahreynlilerin eğitimleri de İngilizler tarafından verilmiştir. Böylece Bahreyn’de İngiltere’nin bizzat inşa ettiği, iç dengelerini çok iyi bildiği ve şahsi ilişkiler üzerinden nüfuz alanı oluşturabildiği bir bürokratik yapı oluşmuştur. Bu da İngiltere’nin Bahreyn’de bugün hem siyaset hem de bürokrasi üzerinde bulunan nüfuzunun temelini oluşturmaktadır.

## Kaynakça

### Arşiv Belgeleri

‘A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province’, British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/20/G3/12, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023462215.0x00004f](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x00004f), 19.04.2018.

101

‘Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906’, British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/735, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100022694725.0x000013](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x000013), 18.04.2018.

‘Treaties and Undertakings etc in force between the British Government and the Rulers of Bahrain, 1820-1914’, British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/740, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023193864.0x00000a](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023193864.0x00000a), 18.04.2018.

‘F 83 File 82/27-II QATAR OIL’, British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/627, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023874395.0x000065](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023874395.0x000065), 18.04.2018.

‘File 1/1 Shaikh Sir `Isa bin `Ali Al Khalifah, K. C. S. I.’, British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/2/73, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023554184.0x000019](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023554184.0x000019), 20.04.2018.

'File 9/4 Bahrain Reforms. Introduction of Reforms in, British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/2/131, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023403812.0x000013](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023403812.0x000013), 20.04.2018.

'File 1/1 Shaikh Sir `Isa bin `Ali Al Khalifah, K. C. S. I.', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/2/73, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100023554184.0x00002d](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023554184.0x00002d), 20.04.2018.

'File 19/218 (C 84) Bahrain Succession', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/368, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100022900972.0x000006](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022900972.0x000006), 20.04.2018.

Coll 30/70 'Bahrain: Amendment of contracts of Capt Parke, Commandant of Police, & Mr Belgrave, Adviser to the Sheikh of Bahrain: leave of Mr Belgrave, etc.', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/12/3787, in **Qatar Digital Library**, (Çevrimiçi) [https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc\\_100036542140.0x000052](https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100036542140.0x000052), 21.04.2018.

#### **Kitap, Makale ve İnternet Kaynakları**

Allday,W Louis: "Charles Belgrave – The Adviser", 14.10.2014, (Çevrimiçi) <https://www.qdl.qa/en/charles-belgrave-%E2%80%93-adviser>, 21.04.2018.

Al-Qasım, Sultan ibn Muhammad: **The myth of Arab piracy in the Gulf**, N.H: Croom Helm, London ; Dover 1986.

Al-Tajir, Mahdi Abdalla: **Bahrain, 1920-1945: Britain, the Shaikh, and the Administration**, Routledge Kegan & Paul, London, 1987.

Balfour-Paul, Glencairn: **The End of Empire in Middle East: Britain's Relinquishment of Power in Her Last Three Arab Dependencies**, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Bambery, Chris: "Bahrain, British Imperialism", **Bahrain Centre for Studies in London - BCSL**, 05.10.2012, (Çevrimiçi) <http://bcsl.org.uk/english/?p=26>, 18.04.2018.

Belgrave, Charles Dalrymple: “Belgrave Diaries”, Charles Dalrymple Belgrave, “Belgrave Diaries”, ss. 64, 681, (Çevrimiçi) [https://14f2011.com/files/rc\\_library/Belgrave%20Diaries\\_0.pdf](https://14f2011.com/files/rc_library/Belgrave%20Diaries_0.pdf), 21.04.2018.

Bismarck, Helene von: **British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968: Conceptions of Informal Empire**, 1st ed. 2013 edition., Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2013.

The Geographer: “Continental Shelf Boundary: Bahrain-Saudi Arabia”, International Boundary Study, Limits in the Sea, Bureau of Intelligence and Research of the Department of State, 1970, (Çevrimiçi) <https://www.state.gov/documents/organization/62003.pdf>, 20.04.2018.

Halliday, Fred: **Arabia without Sultans**, Penguin, 1974.

Hay, Rupert: “The Persian Gulf States and Their Boundary Problems”, **The Geographical Journal**, Cilt: CXX, Sayı: 4, 1954, ss. 433-43.

Louis, W. Roger: “Britain and the Middle East after 1945”, **Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers**, Ed. L. Carl Brown, I.B.Tauris, London ; New York, 2004, ss. 21-58.

Mcelroy, Damien: “Bahrain hires John Yates, former Met officer, to oversee reform”, **The Telegraph**, 2 December 2011, (Çevrimiçi) <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/bahrain/8931950/Bahrain-hires-John-Yates-former-Met-officer-to-oversee-reform.html>, 08.04.2018.

Mirabella Valentina: “When Maritime Protection Is Not Enough: Britain’s Agreement to Protect Qatar’s Borders at Sea and on Land”, Qatar Digital Library, 10.12.2014, (Çevrimiçi) <https://www.qdl.qa/en/when-maritime-protection-not-enough-britain%E2%80%99s-agreement-protect-qatar%E2%80%99s-borders-sea-and-land>, 18.04.2018.

Peterson, J. E.: “Britain and the Gulf: At the Periphery of Empire”, **The Persian Gulf in History**, Ed. Lawrence G. Potter, Palgrave Macmillan, New York, 2010, ss. 277-93.

Peterson, J. E.: “Tribes and Politics in Eastern Arabia”, **Middle East Journal**, Cilt: XXXI, Sayı: 3, 1977, ss. 297-312.

Rabı, Uzi: "Britain's 'Special Position' in the Gulf: Its Origins, Dynamics and Legacy", **Middle Eastern Studies**, Cilt: XLII, Sayı: 3, 2006, ss. 351-64.

Said Zahlan, Rosemarie: "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", **Social and Economic Development in the Arab Gulf**, Ed. Tim Niblock, Routledge, New York, 2015, ss. 61-79.

Said Zahlan, Rosemarie: **The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates, and Oman**, Ithaca Press, London, 1998.

Schofield, Richard: **States behaving badly? The unique geopolitics of island sovereignty disputes**, Environment, Politics and Development Working Paper Series, London: Department of Geography, King's College, 2014.

Smith, Simon C.: **Britain's Revival and Fall in the Gulf: Kuwait, Bahrain, Qatar, and the Trucial States, 1950-71**, Routledge, 2004.